

Kiss Réka

NÉHÁNY MEGFONTOLÁS AZ EGYHÁZI KÖZLEMÚLT VIZSGÁLATÁNAK KÉRDÉSEIHEZ

A rendszerváltás után újjászerveződő egyházaknak, hasonlóan a magyar társadalom egészéhez és annak elitjéhez sem erejük, sem energiájuk nem volt, hogy szembesüljenek a közelmúlt kérdéseivel. Nem segítette a szembenezést sem a politikai elit magatartása, amely megújuló lendülettel igyekezett az egyházvezetést az ügynökkérdés mentés sarokba szorítani, sem a diktatúrától való következetes elhatárolódás, a Kádár-rendszer diktatórikus jellegről való határozott közbeszéd elmaradása. Az elmúlt másfél évtizedben egyszerre zajlottak a különböző tudományos és közéleti fórumokon a Kádár-rendszer felemás rehabilitációjára, felmentésére tett nem éppen sikertelennek tűnő kísérletek, és az egyházaknak az ez idő alatt született ügynökk dossziékkal való sorozatos aktuálpolitikai ízű szembesítése.¹

Az egyházakat a rendszerváltás meglehetősen kiszolgáltatott és megfáradt, legyengített állapotban érte. Az államszocialista rendszernek mindvégig alapvető törekvése volt a szabad szerveződések akadályozása, korlátozása, az autonóm, cselekvőképes közösségek működésének ellehetetlenítése. A hatalom totális kisajátítására törő kommunista párt 1945-től kezdődően szisztematikusan számolta fel politikai és közéleti vetélytársait, sorra lehetetlenítette el a civil társadalom életének hagyományos szerveződéseit is. A berendezkedő totális diktatúra számára az egyik legnagyobb kihívást a társadalmi beágyazottságuk révén kiemelkedő tömegbefolyással bíró egyházak jelentették, s ateista ideológiai alapokon nyugvó párt kezdettől kiemelt figyelmet fordított a vallásos hagyományok megtörésére. Az egyházak már 1945-től gyökeresen új politikai mezőbe kerültek. Az ötvenes évek a „durva szekularizáció”, a látványos terror időszak volt: az egyház társadalmi-közéleti szerepének minimalizálása, perifériára szorítása, az egyházak anyagi függővé tétele, az egyházi autonómia felszámolása, az egyházak tevékenységéhez szükséges infrastruktúra felszámolása, az egyházi intézmények államosítása, egyesületek felszámolása jellemezte ezt az időszakot. Az egyházak teljes körű állami felügyeletére 1951-ben létrehozták az Állami Egyházügyi Hivatalt, 1989-ig ennek jóváhagyása kellett a fontosabb egyházi tisztségek betöltéséhez, ez a hivatal intézte az állami támogatással kapcsolatos személyi és dologi ügyeket, engedélyezte a nagyobb tömegeket mozgató egyházi eseményeket, konferenciákat, kiadványok megjelenését, s hozzájárulása nélkül külföldre sem lehetett utazni.

¹ Dolgozatom bár alapvetően olyan kérdéseket igyekszik felvetni, amely az egyházak mindegyikét érinti, a kérdéseket megvilágító példákat többnyire saját kutatásaimból, a református egyház közelmúltjából merítettem.

1956 után a berendezkedő kádári hatalom az ötvenes évek látványos terroreszközei helyett az egyházak alávetésének sokkal burkoltabb, ugyanakkor számos területen lényegesen sikeresebb egyházpolitikai módszereivel élt. 1958-ra már az egyházpolitika szintjén is jelentős sikereket könyvelhetett el a Kádár-kormány. Lényegét tekintve sikerült restaurálnia az 1950-es évek legfontosabb egyházpolitikai elemeit, s bár a szavak szintjén továbbra is hangsúlyozottan igyekezett elhatárolni egyházpolitikáját a Rákosi-korszaktól, a gyakorlatban mégis az egyházak rendkívül aprólékos ellenőrzését valósította meg. Az egyházakat mindvégig alapvető ideológiai ellenségeknek tekintette, amelyek állandó veszélyforrást jelentettek a hatalom ideológiai monopóliumával szemben, s bár a velük szemben folytatott politikai taktika sokat módosult, az ideológiai alapvetés a korszakban lényegében nem változott. Miként Horváth János, az egyházügyi hivatal elnöke 1958 májusában az egyházpolitikai helyzetről készített jelentésében figyelmeztetett: „A szocialista építőmunka jelenlegi körülményei között az egyházak (első helyen a római katolikus egyház) jelentik népi demokratikus rendszerünk legnagyobb legális ellenfelét.”²

1958-ban újra napirendre vették a párt egyházpolitikájának stratégiai és taktikai átgondolását, amely két olyan párthatározatot is eredményezett, amelyek hosszú időre rögzítettek a kádári egyházpolitikai gyakorlat sarokpontjait.³ A határozatok jelezték, hogy a taktikai megfontolások továbbra sem tették érdekeltté a pártvezetést a frontális támadásokban, sőt Kádárék belátták, hogy „a szocializmus építésének korszakában az egyházak még hosszú ideig fennmaradnak”, s ezért olyan politikát igyekeztek körvonalazni, amelyben az egyházakat is fel tudják használni saját céljaik támogatására. Ennek érdekében egy olyan háromszintű egyházpolitikát hirdettek meg, amely megkülönböztette a klerikális reakció elleni harcot, az egyházakkal kapcsolatos politikát, valamint a vallásos világnézet elleni harcot. A klerikális reakció és a vallásos világnézet elleni harc megkülönböztetésével a párt az egyházaknak a lojalitásért és támogatásért cserébe viszonylagos nyugalmat valamint egy igen erőteljesen korlátozott és ellenőrzött mozgásteret ajánlott. A gyakorlatban ugyanakkor a politikai rendőrség továbbra is bármilyen vallásos tevékenységgel szemben felléphetett adminisztratív eszközökkel, hiszen lényegében bármely legális egyházi munka minősülhetett klerikális reakciós tevékenységnek.

A hatvanas évek második fele a téveszesítés befejeződésével, a nemzetközi enyhülési folyamat látványos jeleivel, a Vatikán keleti politikájában bekövetkező változással szoros összefüggésben egyházpolitikai si elmozdulást jelentett. A Szentszék és a magyar kormány által 1964-ben kötött részleges megállapodás jelentős kompromisszumok árán rendezte

² Jelentés az egyházpolitika helyzetéről és javaslatok a helyzet javítására, 1958. május 5. MOL XIX-A-21-d-002-4/1958. 8.

³ Tájékoztató a PB 1958. június 10-i az állam és az egyházak viszonyára vonatkozó határozatáról, 1958. június 24. MOL XIX-A-21-d-002-11/1958. 10. o. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1958. július 22. üléséről, MOL M-KS-288. f. 5/87. ö.e. Közli MOLNÁR Attila: *A vallásos világnézet elleni harcról*, *Protestáns Szemle* 1994/1., 44–66.

a katolikus egyház és az állam viszonyát. 1971-ben a pártállammal szemben keményen elutasító álláspontot képviselő Mindszenty bíboros ügye is a párt érdekeinek megfelelően „nyugvópontra került”.

A hetvenes–nyolcvanas évek hivatalos propagandája a teljes vallásszabadságot hirdette, s valóban, az egyházi gettó falai áttetszőbbek lettek. Egyfelől az egyházi perek lezárulata jelentett egyfajta egyházpolitikai stílusváltást, illetve az egyházüldözésben egyfajta modellváltást. A korábbi totális ellenőrzés ugyan továbbra is fennmaradt, de az elnyomás mechanizmusai finomodtak, az egyház alávetése egyre kevésbé látványos, s egyre inkább bürokratizálódott az egyházak kontrollálása.

A hatvanas évek végére az egyházakat gyakorlatilag teljesen sikerült kiszorítani a társadalmi életből, közéleti tevékenységük minimálisra csökkent, a társadalom felé irányuló kezdeményező szerepük elhalványult, s emellett konzerválódott egy egyre korszerűtlenebbé váló egyházi struktúra, egy olyan egyházi intézményrendszer, amelyen az egyházak nem tudtak változtatni, de nem is változtathattak. Az új társadalmi kihívásokra pedig nem adhattak ütőképes válaszokat. Az egyház előtt álló kihívásokat súlyosbította a hatvanas években lezajlott foglalkozásszerkezet- és generációváltás. A fiatal generáció nagy része már minden vallási szocializáció nélkül nőtt fel, a nagyvárosokban komoly gondot jelentett a téészesítés miatt a tradicionális közösségek szétverése után a városba áramló tömegek megszólítása, s az újonnan épült lakótelepek lakossága is kívül esett az egyház működésének hagyományos keretein. Az egyházak cselekvési lehetősége azonban meglehetősen korlátozott maradt. Például új templomot a korszak végéig csak az ÁEH engedélyével lehetett építeni.

A hatalom igyekezett toleránsabb arcát mutatni: az új egyházpolitika immáron a társadalmi súlyát tekintve perifériára került, politikai szempontból kevés veszélyforrást jelentő egyházak vezetésével való együttműködésre fektette a hangsúlyt. Megindult az állam és egyház között, pontosabban a pártideológusok és az egyházvezetéssel szövetségben álló teológusok szűk körében a „párbeszéd”-nek nevezett véleménycsere. Ez azonban közel sem jelentette a szabad vallásgyakorlást, a taktikai együttműködés az ideológia harc felszámolását. Az ÁEH és a politikai rendőrség folyamatosan figyelemmel kísérte az egyes gyülekezetek hitéleti aktivitását. „Mintha a templomba járó híveket közvetlenül akarnák megnyerni, kivált a közömböseket, sőt még a nem hívőket is” – róttá fel az egyik budapesti gyülekezet túlzott aktivitását a hetvenes évek közepén az ÁEH. Az ifjúság és értelmiség felé való egyházi nyitásban pedig fokozott veszélyforrást láttak. A feladat továbbra is „az új egyházi módszerek háttérbe szorítása” maradt, együttműködve az egyházvezetőkkel.

A kádári egyházpolitika lényegi sajátossága éppen abban rejlett, hogy a szűk mozgáster biztosítása mellett minél szorosabb hálót igyekezett fonni az egyházak köré. Az ellenőrzés, a hatalom elvárásai szerinti működés egyik legfőbb biztosítékát pedig az egyházi hierarchia meghatározó pozícióiba való kinevezések állami kontrollja jelentette. A sokat idézett 1957/22 törvényerejű rendelet a Rákosi-rendszerhez képest még inkább kiterjesz-

tette az állami hozzájáruláshoz kötött egyházi tisztségek körét, ami azt jelentette, hogy a hatalom mindinkább az egyházvezetésen keresztül igyekezett az egyházak kontrollját kiterjeszteni. Egyre nyilvánvalóbbá lett az is, hogy a tisztségekkel együtt jár valamiféle együttműködés, az információadás kötelezettségének elfogadása is. Az ÁEH megbízottjával való kapcsolattartás volt ennek a legális formája, a belüggyel való kapcsolattartás a titkos. A hatalommal kapcsolatba kerülők szempontjából azonban a két intézmény nem feltétlenül különült el olyan élesen, mint amilyen éles megkülönböztetést az utókor tesz. Hiszen ha a találkozót magát nem is, de az ott elhangzottakat mindkét szerv bizalmasan, titkosan kezelte. Mind az ÁEH, mind a politikai rendőrség a beszámoló, jelentésadó szempontjából információgyűjtő szerv volt. S ahogy a III/III-as ügynökök magatartása, jelentésadási technikái között jelentős különbségek fedezhetők fel, úgy az ÁEH vagy más állami, illetve pártszervvel való kapcsolattartásban is nagyon eltérő emberi, egyház-politikusi magatartásminták rajzolódnak ki.

Az egykori egyházvezetők nem minden alap nélkül hivatkozhatnak arra, hogy az egyházellenes hatalom által diktált kényszerű kompromisszumként éltek/élik meg a belügyi szervekkel való együttműködést, információadást, amelynek tartalmát és akkori súlyát tekintve számukra nem vált el élesen a többi állampárti szerv, elsősorban az ÁEH, a tanács, a párt-szervezetek mindenre kiterjedő ellenőrző tevékenységétől. Ezt az érvelést számos hálózati jelentés is alátámaszthatja. Hiszen a vezető posztokon lévők, püspökök, egyházi tisztviselők által írt jelentések nagy része valóban nem mélyebb, nem ad több titkos információt, mint bármely hivatalos jelentés vagy a mindenki által tudott és kötelezően megírt ÁEH jelentés. A kikényszerített együttműködés – beleértve az ügynöki tevékenységet –, a körülményekkel való kiegyezés pedig vállalható árnak tűnhetett a háború után alapjaiban megrendített egyházi közösségek újbóli, legalább részleges társadalmi integrációjáért cserébe.

A hatalom szempontjából a jelentések tartalmánál gyakorta sokkal fontosabbnak tűnt a kapcsolattartás pusztá léte, az, hogy minden egyes egyházi személy beszerzése az egyházak körül szőtt hálót erősítette, az egyháziak kiszolgáltatottságát, zsarolhatóságát, pórázon tartását rögzítette. Ugyanakkor azonban az is nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben az együttműködésből mindkét fél profitált. S nehéz eldönteni, hogy a kölcsönös haszon-szerzés, az egyháziak BM-es kapcsolatai milyen mértékben szolgáltak egyházi érdekeket, tették lehetővé bizonyos ügyek kijárását, más ügyek botrány nélküli elintézését, engedélyek, kis kedvezmények megszerzését, s mennyire szolgáltak személyes ambíciókat. Hiszen kétségtelenül jelen volt az egyházi adminisztrációban egy olyan kontraszelektált réteg is, amely nemcsak kereste a kapcsolatot a hatalom képviselőivel, hanem igyekezett azt kihasználni, hatalmának biztosítékeként, karrierjének előmozdítójaként tekintett a lojális magatartásra, az együttműködésre. „Az utóbbi időben a protestáns egyházak vezetői körében elharapódzott az a szokás, hogy emberek azzal dicsekszenek: kapcsolataik vannak a belügyi emberekkel. Ezzel természetesen mások előtt befolyásukat és fontosságukat akarják fitog-

tatni, de ezeknek a kijelentéseknek veszélyes volta főképpen külföld felé van meg, a külfölddel fenntartott kapcsolatainkat nehezíti” – írta jelentésében egy, a református egyház nemzetközi kapcsolatainak alakításában aktív szerepet vállaló ügynök munkatársairól.⁴ Az állambiztonsággal, illetve az egyházügyi hivattal való szervilis együttműködésnek, a diktatúra intézményrendszerét a saját karrierépítésre való felhasználásnak kirívó illuztrációjaként idézzünk egy másik református lelkész ügynöki jelentéséből is:

A meglepő nem az volt, hogy a lényegében reakciós egyházi vezetés senkit nem vont felelősségre, hanem az, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal rendkívül elnéző, gyenge, sőt néha – úgy látszott – szándékosan bizonytalankodó [...] az egyházban másfélvezen keresztül elszomorító tehetetlenség mutatkozott és burjánzott az ellenforradalmi hangulat, természetesen nagyon ügyesen leplezett egyházi mezben [...] Egy kérdés van még ezen a ponton hátra, látja-e ezt vagy sem az Állami Egyházügyi Hivatal? Ha igen, helyesli-e vagy miért tűri? [...] Még sem történt s nem történik semmi gyakorlatban a betanizmus és a jobboldal ellen. Ugyanakkor érthetetlenül nézik és engedik baloldali lelkészek háttérbe szorítását [...] Saját helyzetemről [...] Nem helytálló az ÁEH-nak az az érvelése, hogy három állást nem lehet betölteni, mert még esperesi lemondásom előtt írásban lemondtam Grnák úrnak főtitkári tisztemről. Mivel ezt nem fogadták el, nyilvánvaló volt, hogy mint esperestől akarok megszabadulni. Mi következik ebből? Objektíve az, hogy az egyház belső életéből kizárattam [...] Szubjektíve pedig az következik, hogy teljesen megrendült a bizalmam az ÁEH-ban [...] Az önökkel való kapcsolatom 1962. január 6. óta szinte teljesen megváltozott. Addig általában megelégedettek voltak a munkámmal, sőt 1961. szeptemberében még az is felmerült, hogy én lennék esetleg a dunántúli püspök. 1961. január 6-a után azonban idegesség, elégedetlenség, néha mintha bizalmatlanság és gyanakvás férközött volna közénk. Levélnek titkos úton való kijuttatása, dolgok elhallgatásának gyanúja merült fel, amikor mást sem teszek, mint becsületesen igyekszem ellátni a rám bízott szolgálatokat. Szóval a baráti munkatársi viszonyt érzem valahogyan megszakadtnak [...] .És talán az is meg kellene beszélnünk, hogy milyen perspektíva áll előttem, vagy egyáltalán.⁵

A diktatúra kiszolgálásának, az egyházi érdekvédelem feladásának jellegzetes példaként lehet idézni Bartha Tibor debreceni református püspöki pályáját is. Püspökségét gyakorta jellemzik Ravasz László találó szavaival: „meggyengíteni az egyházat az egyház által”. Ezt a megítélést ügynökmunkájának belügyi értékelése is csak erősíti:

⁴ Tolnai fn. ügynök 1960. október 27. jelentés, ÁSZTL O-13586/2, 87.

⁵ Kende fn. ügynök jelentése, 1963. július 5. O-13586/1, 119–120.

A jelentésből világosan kiderül, hogy az ügynök nem azért akar központi vezetést, hogy ezen keresztül az egyházi élet intenzívebb legyen, hanem elsősorban a mi szempontjaink miatt [...] Igen lényegesnek tartom, hogy „Debreceni” a mi szempontunkból nézi, látja és értékeli az egyházon belüli problémákat. Ez azt tükrözi számunkra, hogy elsősorban nem az egyházat féltő ember szemével nézi az egyházi jelenségeket, hanem az ügynök szemével, aki az egyházi reakciót akarja felszínre hozni, azzal akar leszámolni és a haladó lelkészek táborát akarja növelni.⁶

Nyilvánvaló azonban, hogy Bartha Tibor püspöki pályájának, egyházvezetői megítélésének mérlegét elsősorban nem ügynöki mivolta alapján fogja megvonni az utókor. Jelentései legfeljebb árnyalják – az ő esetében még sötétebb színre festik – a túlnyomórészt amúgy is borús képet, és segítenek egy-egy döntésének, tisztázatlan lépésének hátterét a belügyi szervekkel való együttműködésének fényében tisztázni. Az egyházvezetői tevékenységéről alkotott kép azonban ügynöki jelentéseinek ismerete nélkül is meglehetősen negatív. Példaként most az utolsó református egyházi perként ismert, úgynevezett 1967-es KIE-per előkészítésében játszott szerepét idézzük. Bartha Tibor püspök mint a zsinat elnöke első reakcióként az érintett lelkészek letartóztatásában jó lehetőséget látott arra, hogy egyházi ellenzékével leszámoljon, s egyúttal a gyengekezűnek s engedékenynek tartott Szamosközy István dunamelléki püspök pozícióit is gyengítse, amint ezt az ÁEH elnökéhez intézett levelében kifejtette. Így vázolta az ÁEH részére készített feljegyzésében Bartha püspök a budapesti református egyház „megtisztítására” vonatkozó elképzeléseit 1967 szeptemberében:

Kovács Bálint és társainak a napokban felszínre került ügye csak igazolja és elmélyíti [...] a gondokat és aggodalmakat. [...] Egy-két évtizedes folyamatok összegződnek abban a tényben, hogy az ország fővárosában több református gyülekezet lekipásztora és presbitériuma távol tartja magát attól az irányzattól, amelyet a Magyarországi Református Egyház elnöksége [...] képvisel, sőt egyenesen szemben áll azzal. [...] Az Egyházi törvények adta lehetőségekkel élve a lehető legsürgősebben gondoskodni kellene arról, hogy olyan egyházi vezetők neveljék, tanítsák, irányítsák a Budapesten működő lekipásztorokat és gyülekezeteket, akik a Magyarországi Református Egyház [...] irányvonalát [...] magukévá teszik. [...] A megválasztandó új esperesek, ha beváltják a hozzájuk fűzött reményeket, megnyerik majd azokat, akiket meg lehet nyerni, megtámadják azokat, akiket meg kell támadni és vagy érvekkel meggyőzik, vagy az egyházi törvény erejével megfegyelmezik a tévúton

⁶ O-13586/1 45. 1960. márc. 2.

járókat. Ugyancsak az ő feladatuk lesz majd a kontraszelekció révén Budapesten egybesereglett rendkívül selejtes munka hálózat (lelkipásztorok és presbiterek) fokozatos kicserélése.⁷

Prantner Józsefhez, az ÁEH elnökéhez írt novemberi levelében pedig Bartha arra kérte az elnököt, járjon közbe a bíróságnál, hogy az ítélethozatal indoklásánál hivatkozzanak a MRE hivatalos (elítélő) állásfoglalására is, „mert így adhatnánk leghatásosabban választ az ellenséges elemek áskálódására”.⁸ A KIE-per nem az egyetlen, amikor az egyházi vezetőség az ÁEH és a belügy támogatását kérte saját belső ellenzékével szemben.

Ugyancsak nem titkos, hálózati tevékenysége miatt, hanem emberi, egyházvezetői magatartása alapján alkothatunk ítéletet annak a vezető konventi tisztviselőnek a pályájáról, aki a következő jellemzést adta beosztottjáról az egyetemi felvételi bizottságnak, amikor annak fia az egyetemre kérte felvételét: „Nevezett egyike annak, akik nem sokat tettek annak érdekében, hogy hazánk népi demokrácia legyen, de ha már van, akkor megpróbálják annak adottságai között existenciájukat biztosítani [...] a régi úri rend egyik ott maradt tagjaként meglehetősen konzervatív jellegű. Ennek szembevetendő tünetei úgy az ellenforradalom előtt, mint után, de különösen az ellenforradalom alatt megmutakoztak [...]”

Ha az egyháziak ügynöki tevékenységét vesszük górcső alá, igen markáns különbségek rajzolhatók meg az ügynöki pályaképek között. Az ügynöki tevékenységnek nagyon eltérő indíttatása, jellegére találhatunk példákat mind az egyházvezetés soraiban, mind a közegyház szintjén. A fentiekben példaként idéztük „Debreceni” és „Kende” esetét, akik jól illusztrálják az állambiztonsággal készséggel együttműködő egyházvezetői magatartást. Mégis meglehetősen egysíkúnak tűnik az a konklúzió, amit Majsai Tamás von le az egyházi ügynökök magatartásával kapcsolatban, tagadva „az egyházakkal szembeni diktatórikus arrogancia romantikáját”. Szerinte „az alapképlet mindig is az volt, hogy az érintettek a hálózati kötelékben valósággal kivirultak. Annál is inkább, mert az ilyen kontúrokat magukon viselő történetek strukturális vezérfonala az volt, hogy bennük aljasság aljassággal találkozott.”⁹ Ez az állítás kétségtelenül jó néhány esetre igaz, de közel sem általánosítható, még az egyházi vezetők körében sem. Egy-egy egyházvezető a hatalommal való együttműködésének, s ezen belül ügynöki tevékenységének mérlegelésére valójában csak jelentéseinek megismerése, s mellette az ÁEH vonatkozó irataival való összevetése után lehet vállalkozni. Csak így van ugyanis esélyünk arra, hogy egy-egy ügyben írt jelentés hátterét megérthessük. Óvatosan kell bánnunk a tartótisztek által írt ügynökjellemzések

⁷ Több Budapesten és környékén működő református lelkipásztor magatartása. Bartha Tibor feljegyzése az ÁEH elnöke részére, XIX-A-21-a-R-10-5/1967 1967. okt. 8.

⁸ Bartha Tibor levele Prantner Józsefhez 1967. november 13., XIX-A-21-a R-10-9/a/ 1967.

⁹ MAJSAI Tamás: *Harminc éven át állambiztonsági ügynökök álltak a magyar református egyház élén*, *Mozgó Világ* 2006/4., 85.

interpretálásával is, hiszen a szervezetnek elemi érdeke volt, hogy hatékonyságát, működésének sikerességét bizonyítsa, s ennek egyik fokmérője a beszerzések száma s a foglalkoztatott ügynökök együttműködési készsége volt. Ezért az „ügynök társadalmi és politikai rendszerünkhöz lojális, jól dolgozik” típusú jellemzések legalább annyira tükrözhetik a belügy stratégiáját, mint a valós ügynöki tevékenység minőségét.

A totálisan behódolt, a hatalommal készségesen együttműködő egyház meglehetősen egysíkú képének kimerevítéséhez a gyakran tendenciózusan klérusellenes történelmi olvasat mellett a hatalom egykori működtetői is jelentősen hozzájárulnak. A volt állambiztonságiak az egyházi elhárítást a III/III „sikerágazataként” aposztrofálják. „Teljesen kezünkben tartottuk az egyházat, mert beépített embereink a portártól a püspökig a hierarchia minden pontján megtalálhatóak voltak” – nyilatkozott a BM volt III/III-as elhárító tisztje. S így könnyen abba a megtévesztő helyzetbe juthatunk, hogy a kompetens egyházi személyiségek visszaemlékezéseinek hiányában továbbra is a rendszer egykori működtetőinek a szemüvegén keresztül látjuk, láttatjuk a mögöttünk hagyott negyven év egyházpolitikájának s benne a titkosszolgálatokkal való együttműködésnek az alakulását. Ugyanakkor ha az egyes ügyek operatív sikerességét nézzük, gyakorta fény derül a hálózati munka hiányosságaira, ami ellentmondani látszik a mindent kézben tartó III/III legendájának.

S végül, visszatérve Majsai sommásnak tűnő megállapítására, mit kezdünk azokkal az esetekkel, ahol egyértelműen bizonyítható, hogy a beszerezett ügynök nemhogy „kivirult”, hanem minden eszközzel igyekezett tompítani az együttműködés következményeit?

Az ügynök kompromittálására fiának bűncselekményben való részvételét [1956-os forradalom alatti szerepvállalását – K. R.] használtuk fel. Az ügynök idős beteg ember volt már beszerzésekor is azonban beszerzését azért hajtottuk végre, hogy a felső egyház vezetésében lévő ügynökeinket ne kompromittáljuk az EVT [Egyházak Világtanácsa] előtt azzal, hogy népszerűtlen feladatokat hajtunk végre a református egyház legmagasabb tisztségére [sic!], aki hivatott minden adminisztratív és egyéb intézkedést hivatalból aláírni a református egyház részéről.

A feladatokat azonban az ügynök nem hajtotta végre, hónapokon keresztül nem tudtak vele találkozni, „többszöri megbeszélés ellenére sem hívott fel telefonon találkozó megbeszélés céljából bennünket [...] Írásbeli jelentést sem adott” – olvasható az egyik ügynökjellemezésben. Ugyancsak elgondolkodtató „Zágoni” esete, akit 1957-ben internálása során, „kompromittáló anyagok” alapján szervezték be. „Kétségtelen, hogy ügynök az egyes személyekre vonatkozó feladatokat végrehajtotta és arról jelentésben beszámolt, azonban eddigi tartása során nincs egyetlen olyan jelentése sem, amelyben kompromittáló tényeket mondott volna el ismert reakciós lelkészeiről.” Úgy látszik, Zágoninak si-

került kicsusszannia a harapófogóból, mert tartótisztje, miután „az ügynök nem akar részünkre felderítő munkát végezni”, a hálózatból való kizárását javasolta.¹⁰

Az alábbi két példa egy további kérdésre is felhívja a figyelmet. Bár kétségtelen, hogy mind egyháztörténeti, mind politikai-egyházpolitikai szempontból rendkívül jelentős súlya és hírértéke van annak, hogy a legnagyobb létszámú keresztény felekezet legmagasabb rangú klerikusa együttműködött a diktatúra titkosszolgálatával, s hogy 1956 után egy kivétellel ügynökök álltak a református egyház élén, mindezek a felszínre került adatok inkább a diktatúra működésének, egyházpolitikájának, a pártállam és az egyházvezetés viszonyának alakulását segítenek megérteni, mintsem meglepetést, megrendülést váltanának ki. Az egyház közvéleményét, a gyülekezetek közösségét mélyebben rendítheti meg egy-egy köztiszteletnek, általános megbecsülésnek, szeretetnek örvendő lelkipásztor beszerzésének, megtörésének, elbukásának históriája, amelynek gyakran nincs köztörténeti jelentősége, de a diktatúra igazi természetrajzához, az egyes emberek – köztük az egyháziak – kiszolgáltatottságának megértéshez mégiscsak közelebb vezet minket. Ilyen, nyilvánosságot kapott eset volt az utóbbi időben az evangélikus egyházon belül a néhai, az Andrassy út börtönét is megjárt Deák téri lelkész ügynökmúltjával való megrázó szembeállítás. Az 1956-ot követő megtorlás során zsarolással, újbóli börtönnel való fenyegetéssel beszerezett lelkész ügynöki működésének valóban felkavaró története a lehetőségek adta keretek közötti kibújás, a másoknak való ártás elkerülésére tett erőfeszítések, vergődések zavarba ejtő példázata, amely óvatosságra int az ügynökkérdésben tett minden általános érvényű (morális) ítéletalkotással szemben.¹¹

Az egyes egyházi személyek hatalomhoz való lojalitása, a diktatúrával való együttműködésnek titkosszolgálati vonatkozásai mellett, miként fentebb is láttuk, vannak olyan további nyitott kérdései is a közelmúlt egyháztörténetének, amelyek az egyházak és a kommunista diktatúra viszonyának strukturális problémáit az állambiztonsági múlt felderítésénél is mélyebben érintik. Ezek egyik legfontosabbika az ideológiai együttműködés kérdése, amely a legszembetűnőbben a protestáns egyházak esetében volt tetten érhető. Hiszen a radikális személycseréknek köszönhetően 1948-tól, a két történelmi protestáns felekezet egyházvezetése nemcsak kész volt az együttműködésre, hanem teológiailag is törekedett igazolni a totális állammal való együttműködését, és alátámasztani az állam célkitűzéseit, vallásos nyelvezetbe öltöztetve propagálni azokat. Miként Bogárdi Szabó István egy évtizede született úttörő munkájában fogalmazott: „az igazi kérdés voltaképp nem az, hogy mi történt titokban, hanem az, hogy mit hirdettek a »háztetőkről is«”.¹² A korabeli egyházkormányzat tevékenységének, lehetőségeinek mérlegelésekor a legélesebb kritikával éppen ezt a ma-

¹⁰ O-13586/1 273., 1960. április 11.

¹¹ Vö. ZÁSZKALICZKY Péter: *Ügynökkérdés a Deák téri gyülekezet múltjában*, Keresztyén Igazság 2005. nyár, 30–40, 2005. ősz, 38–44.

¹² BOGÁRDI SZABÓ István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, Debrecen, 1995, 9.

gatartást szokták illetni, azt, hogy az állami kényszert egyházi érdekként, a kiterjedt egyházi munka felszámolását természetes és egészséges folyamatként igyekeztek feltüntetni, s ennek teológiai alátámasztásaként önálló teológiai tanítást vezettek be.¹³ Ez az ideológiai azonosulás az egyházvezetés részéről a rendszer korlátainak elfogadását, tiszteletben tartását jelentette. A hivatalos egyházi tanítás az egyház cselekvési kereteinek beszűkülését, a társadalom perifériájára kerülését, oktatási, kulturális, közéleti súlytalanságát az egyház előtt álló realprogramként fogadta el, a hitéleti lehetőségek határát tágítani akaró kezdeményezéseket pedig az egyház nyugodt létezését veszélyeztető törekvéseknek bélyegezte.

Hiszen ha az engedélyezett, szűkre szabott mozgástéren kívülre lépett valaki, akkor azonnal beleütközött a hatalom ellenállásába és repressziójába. A legismertebb példák a katolikus ifjúsági kisközösségek, lelkeségi mozgalmak elleni ciklikusan megismétlődő eljárások. De az egyházi-gyülekezeti élet szinte minden területén tetten érhetőek voltak a hatalom által felállított korlátok. Például a pasaréti református gyülekezet renitens presbitereinek névsorát, akik az ÁEH és Szamosközi István püspök jelöltjével szemben saját jelöltjüket szerették volna lelkészé választani, azért küldte el az ÁEH a kerületi pártbizottság illetékeseinek, mert „azok a reakciós erők, melyek a pasaréti református lelkészválasztásnál aktivizálódtak, feltehetően más területen is jelentkeznek, s az ellenük folytatandó politikai harcot nem elég csak az egyházpolitikai területen folytatni”.¹⁴

Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy az adott keretek között az, hogy az egyházvezetés kerülte a nyílt szembenállást, a hitélet biztosítását és bizonyos fokú védelmet is jelentett. A konfliktusok kerülése segíthetett abban is, hogy a hatvanas évektől kezdve az állam fokozatosan bevonta az egyházakat bizonyos társadalmi problémák megoldásába, mint például az alkoholizmus, az ifjúsági bűnözés, ami az egyházak számára a gettóból való további kilépést, s egyben a missziói munka újramegújításának a lehetőségét jelentette. Ugyancsak az állampárt bizonyos irányjaival való együttműködési készség gyümölcse volt, hogy az egyház a saját értékrendje szempontjából elsősorú kérdések felé fordulhatott, s bár szigorú korlátok között, de felkarolhatta a történelmi, nemzeti hagyományok ápolását, és a határontúli magyarság ügyét.

Sokáig vitatott kérdés marad azonban, hogy az együttműködés különböző formáiért cserébe milyen lehetőséget, mozgásteret akart, tudott kiharcolni az egyházak vezetése, mennyire igyekezett az egyházi érdekeket a lehetőségek határáig érvényesíteni. Milyen fokú volt az egyes egyházvezetők ideológiai azonosulása a szocialista állammal, s az „egyházat az egyház által” elv, azaz hogy az egyházi ellenzéket az egyházvezetésen keresztül igyekezett legyűrni, milyen károkat okozott.

¹³ Míg a protestáns egyházakban a kötelező teológiai tanítások, a református egyházban a keskeny út és a szolgáló egyház teológiája, illetve az ugyancsak egyeduralkodó evangélikus diakónia-teológia megkérdőjelezhetetlensége jelölte ki az ideológia hasonulás kereteit, addig a katolikus egyházban a Mindszenty-kérdésben való nyílt állásfoglalás jelentette a hatalomnak való lelki-politikai behódolás egyik legfontosabb sarokpontját.

¹⁴ Miklós Imre levele Kovács Ottónak, a II. kerületi pártbizottság I. titkárának, MOL XIX-A-21-d-0029/6/1970. 55. d.